

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ МЕТАКОГНІЦІЇ ТА КОНСТРУЮВАННЯ ОСОБИСТІСНОГО ДОСВІДУ В ПОХИЛОМУ ВІЦІ

Смульсон М.Л. Інтелектуальні метакогніції та конструювання особистісного досвіду в похилому віці.

Анотація. У статті показано, що конструювання нового особистісного досвіду на всіх вікових рівнях виступає як складна інтелектуальна проблема, яка потребує спеціальної когнітивної та метакогнітивної обробки. У похилому віці ситуація суттєво ускладнюється за рахунок зменшення у загальній інтелектуальній системі ваги плинного інтелекту і збільшення, відповідно, ваги кристалізованого інтелекту. Кристалізований інтелект ґрунтується на знаннях і вміннях, отриманих з минулого досвіду, і, відповідно, найбільш ефективно використовується в задачах, які вимагають саме цих знань.

Визначено, що важливу роль у процесі конструювання особистісного досвіду відіграють інтелектуальні метакогніції – складники в структурі інтелекту, які спрямовані на організацію, регуляцію і координацію інших, базових когнітивних процесів. Провідні інтелектуальні метакогніції – це інтелектуальна ініціація (самостійна постановка задачі), децентрація, рефлексія і стратегічність. Динамічність метакогніцій визначає потенціал розвитку та саморозвитку інтелекту в цілому. Ефективність конструювання досвіду старою людиною залежить від скоординованої дії усіх аналізованих метакогніцій.

З точки зору місця метакогніцій у процесі конструювання особистісного досвіду проаналізовано результати експерименту відомої американської дослідниці Елен Лангер, яка доводить, що люди є молодими настільки, наскільки усвідомлюють себе молодими.

Ключові слова: конструювання особистісного досвіду, похилий вік, розв'язування задач, метакогніції, інтелектуальна ініціація, рефлексія, децентрація, стратегічність.

Smulson M.L. Intellectual metacognitions and a personality experience constructing in the old age.

Abstract. *The article shows that the constructing of a new personality experience at every age stages is a complex intellectual problem that requires special cognitive and metacognitive processing. In old age, the situation is significantly complicated by decreasing in the total intellectual system of the weight of the fluid intellect and increasing of the weight of the crystallized intellect. The crystallized intellect is based on knowledge and skills gained from past experience, and, accordingly, is most effectively used in problems that require this knowledge.*

It is determined that intellectual metacognitions (components in the structure of intelligence, which are oriented at the organization, regulation and coordination of other, basic cognitive processes) play an important role in the process of personality experience constructing. An intellectual initiation (problem statement), decentration, reflection and strategicness are leading intellectual metacognitions. The dynamics of metacognitions determines the potential of an intellect development and self-development. The effectiveness of the experience constructing by an old person depends on the coordinated action of all analyzed metacognitions.

From the point of view of the place of metacognitions in the process of a personality experience constructing, the results of the experiment of the famous American researcher Ellen Langer are analyzed, who proves that people are young as much as they realize themselves as young.

Key words: *personality experience constructing, old age, problem solving, metacognitions, intellectual initiation, reflection, decentration, strategicness.*

Актуальність. Проблема конструювання нового особистісного досвіду набуває принципового значення в похилому віці, коли стара людина звично орієнтується на вже набутий досвід і, відповідно, не завжди встигає за новими реаліями і життєвими подіями, інколи безнадійно відстає у розумінні оновленого світу, майже не реінтерпретує власну ментальну модель світу, яка і без того на всіх вікових рівнях є досить ригідною.

Мета. Показати зв'язок конструювання особистісного досвіду в похилому віці з інтелектом та інтелектуальними метакогніціями.

Виклад основного матеріалу. Поняття про інтелектуальні метакогніції є частиною розробленої нами концепції інтелекту дорослої людини та його розвитку [3, 12, 14, 16].

Під інтелектом ми розуміємо цілісне (інтегральне) психічне утворення, яке відповідає за породження, конструювання і перебудову

ментальних моделей світу шляхом постановки і розв'язування задач. Інтелект як психічне утворення визначають, перш за все, базові когніції, тобто основні психічні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять, увага як контроль), мислення та уява, мова і мовлення. Однак інтелект ми не зводимо до системи когніцій, він включає також і метакогніції, серед яких провідні – це інтелектуальна ініціація (самостійна постановка задачі), децентрація, рефлексія і стратегічність. Саме динамічність метакогніцій, у свою чергу, визначає потенціал розвитку та саморозвитку інтелекту в цілому.

Пояснюючи особливу роль метакогнітивних процесів у структурі свідомості, А.В Карпов зазначає, що всі вони спрямовані на організацію, регуляцію і координацію інших – «первинних» когнітивних процесів. Тому метакогнітивні процеси – це такі процесуальні засоби, оволодіваючи якими, суб'єкт значною мірою і стає таким, тобто набуває «самості» і суб'єктності не тільки відносно зовнішнього світу, але і відносно світу внутрішнього – власної психіки, її змісту [4]. За Грегорі Мітчелом [20], метакогніції включають як мислення про мислення, так і розмірковування про інші свої ментальні процеси, такі як пам'ять, сприймання, та ін. Отже, метакогнітивна саморегуляція, на думку багатьох фахівців, є в інтелекті центральною.

У дорослому і похилому віці інтелект відіграє вирішальну роль у пошуку нових шляхів ефективної діяльності, у відновленні потенціалу саморозвитку. При цьому мається на увазі не тільки й не стільки наявний рівень інтелекту, скільки його динамічність, розвиток когніцій і особливо метакогніцій під нові нестандартні задачі. Інтелект має міжпроцесуальну і метакогнітивну природу і різні модальності залежно від конкретних поставлених задач і особливостей контексту, в якому вони здійснюються. Розвиток інтелекту не передбачає його готовності працювати тільки над певними задачами, а завжди пропонує ширший репертуар використання, в якому проблема конструювання досвіду посідає провідне місце. Однак саме проблема динамічності, плинності інтелекту, розвитку метакогніцій є найбільш болючою у похилому віці, оскільки, як відомо, інтелект в старості набуває кристалізованого характеру.

Основні відмінності між плинним і кристалізованим типами інтелекту можна коротко схарактеризувати таким чином. Плинний операційно-динамічний інтелект пов'язаний, в основному, із швидкісними характеристиками, зокрема, швидкістю запам'ятовування, індуктивним мисленням, оперуванням просторовими образами.

Поступовий розвиток плинного інтелекту, за деякими даними, продовжується до закінчення юності, а потім знижується в дорослому та похилому віці, тому що цей тип інтелекту відображає в основному фізіологічні можливості нервової системи. На відміну від плинного, кристалізований інтелект – здатність, яка приходить з досвідом і освітою, спирається на знання й уміння, які накопичені протягом тривалого часу. Це здатність встановлювати відношення, формулювати судження, аналізувати проблеми і використовувати засвоєні стратегії для розв'язування задач. Ця форма інтелекту набувається шляхом інтенсивних контактів з культурним середовищем. Кристалізований інтелект часто підвищує свої показники протягом усього життя людини, поки вона зберігає здатність приймати і зберігати інформацію. За показниками кристалізованого інтелекту люди в 50 років часто демонструють кращі результати, ніж в юності.

Отже, кристалізований інтелект базується, за Кеттелом і Хорном, на знаннях і вміннях, які отримані з минулого досвіду, і, відповідно, найбільш ефективно використовується в задачах, які вимагають саме цих знань. Кристалізований інтелект зберігається і навіть підсилюється упродовж життя, оскільки залежить від накопичених знань. У той же час плинний інтелект, необхідний саме для постановки і розв'язування нових задач, суттєво зменшує з роками свої можливості, однак без нього і відповідних метакогніцій задача на конструювання досвіду не є потенційно вирішуваною [16, 19].

Ми зупинимося далі на провідних характеристиках метакогніцій та їх ролі у розв'язанні проблеми конструювання особистісного досвіду.

Нами показано раніше, що для запуску інтелектуальних процесів необхідною є проблема, яку суб'єкт відчуває, вбачає тощо, перетворює на задачу і починає над нею працювати, розв'язувати її. Інакше кажучи, відбувається метакогнітивний процес, названий нами «інтелектуальна ініціація», який відповідає самостійній постановці задачі. Коли процес інтелектуальної ініціації розпочато, підключаються рефлексивні процеси. Рефлексія як підґрунтя розвитку і зміни ментальної моделі світу спирається на процеси рефлексивного виходу та змінювання рефлексивної позиції. Стратегічність інтелекту, в свою чергу, передбачає адекватність будь-якого вибору в процесі обробки проблеми: вибору напрямку постановки задачі на ґрунті проблеми, вибору задуму або гіпотези, шляхів їх перевірки (якщо на це є час), а також остаточного вибору, прийняття рішення і реалізації його в діяльності.

У ситуаціях інтелектуальної взаємодії, спільного прийняття рішення, так само як і при аналізі підґрунтя власних виборів, принципового значення набуває також інтелектуальна децентрація. Вона передбачає, що людина починає розуміти: на будь-яку проблему існує не тільки її власна, але й інша (і друга, і третя, і т.д.) точка зору, і ці точки зору можна і потрібно зрозуміти. Не обов'язково приймати, погоджуватись, але, зрозумівши протилежну (іншу) точку зору, людина збагачує свою. Вона може дотримуватися її й далі, але інтелектуальна децентрація збагачує і підсилює власну точку зору, робить її об'ємнішою і переконливішою [2, 3, 10, 16].

Провідним критерієм інтелектуального розвитку ми вважаємо збагачення і переструктурування ментальної моделі світу, в якому і виражається підвищення інтерпретативного і реінтерпретативного потенціалу людини. Ментальна модель світу фіксує унікальність і неповторність активного дієздатного суб'єкта, творця власного буття в усьому його різноманітті, оскільки формується в результаті інтелектуальної обробки (зокрема, відображення, усвідомлення, закарбування та інтерпретації) особистісного досвіду людини, який вона отримує упродовж життя. Ментальні моделі світу відображують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями [14, 15].

Ментальна модель світу репрезентується, на нашу думку, у вигляді наративу [15]. З іншого боку, наратив тлумачиться і як результат конструювання досвіду [18], що підтверджує нашу думку про зв'язок цих двох процесів (конструювання досвіду і побудови ментальної моделі), які обидва ґрунтуються на інтелекті та інтелектуальних метакогніціях.

Ми поставили собі задачу розібратися, як саме інтелектуальні метакогніції працюють у такій непростій ситуації, як конструювання досвіду людьми похилого віку. Адже саме цей процес, на нашу думку, може сприяти збереженню фізичного і психічного здоров'я старих людей, підтримці їх позитивного життєвого настрою, протистоянню негативному впливу неадаптивної моделі старості [13, 17].

Розглянемо у цьому зв'язку класичний експеримент відомої американської дослідниці Елен Лангер. Орієнтуючись на власну концепцію місця усвідомленості (mindfulness) у мисленні, вона довела, що люди є молодими настільки, наскільки вважають, або, інакше, усвідомлюють себе молодими [5, 6]. Її експеримент, який був проведений ще у 1979 році, заслуговує на детальний опис.

Було відібрано 8 чоловіків (середній вік – 75 років), які мали тиждень жити у науковому центрі в Нью-Хемпширі. Була тільки одна умова – не брати з собою книги, журнали або фото, які з’явилися менш ніж 20 років тому. Коли досліджувані ввійшли у будинок, у них з’явилося враження, що вони перенеслися у минуле. Конкретно – у 1959 рік. Чорно-білий телевізор, старі платівки і програвач, книжки та календар, усе повертало їх в стару реальність. І учасників експерименту попросили вдягатися і вести себе так, нібито на дворі дійсно 1959 рік, а їм, відповідно, як писала авторка потім, «завзяті 55 років».

І без зв’язку з зовнішнім світом чоловіки почали розмовляти, жити і навіть думати так, нібито знаходяться у 1959 році. І персонал поводив себе з ними відповідно – жодних пропозицій допомоги, нагадувань прийняти ліки тощо.

Тиждень експерименту дав вражаючі результати. У більшості досліджуваних покращилася постава, гнучкість, м’язова сила, зір (на 10%) і пам’ять, тобто саме ті параметри, які завжди принципово погіршуються з віком. Крім того, у 63% учасників підвищилися результати тесту IQ. І навіть зовні учасники експерименту виглядали молодшими (так вважали випадкові люди, яким показували їх фото перед та після експерименту).

Висновок, який зробила тоді Елен Лангер, простий, хоча й парадоксальний: якщо до 115 років вважати, що тобі 45 – у тебе є всі шанси прожити довге, здорове й активне життя.

Інакше кажучи, якщо в старості усвідомлено продовжувати конструювати досвід відповідно до більш молодих років, фіксувати його у відповідній ментальній моделі, – це сприятиме збереженню здоров’я і молодості на більш довгий період.

Однак існують й інші дослідження, відповідно до яких так званий статус «молодий старий», тобто ігнорування власних вікових змін у фізіології, здоров’ї, психічних процесах несе велику небезпеку для людини, оскільки вона перебільшує власні можливості, не зважає на їх обмеження, бере на себе більші життєві і професійні навантаження, ніж може витримати фізично і психологічно.

Чи дійсно усвідомлення (за Елен Лангер) може переважити об’єктивно обмежені можливості старої людини? Проаналізуємо описаний вище експеримент з точки зору нашого підходу до інтелекту та інтелектуальних метакогніцій.

Почнемо з того, що, на нашу думку, діючі чинники успіху цього експерименту не зводяться тільки до усвідомлення, як це вважає Елен

Лангер [6]. Так, немолоді люди дійсно потрапляли до предметного, організаційного та людського оточення, яке відповідало їх більш молодому віку. Можна сказати, що був змінений зовнішній контекст конструювання досвіду за Н.В.Чепелевою та С.Ю.Рудницькою [8, 18]. Однак зовнішнього контексту, безумовно, замало, він є тільки середовищем, у якому виникає, створюється проблемна ситуація. Перед учасниками експерименту стояла проблема конструювання значно більш важливого чинника – внутрішнього контексту перетворень ментальної моделі світу. Отже, був запущений процес інтелектуальної ініціації, який мав пройти всі етапи, описані нами раніше [9, 11, 21]. І, безумовно, на кожному з кроків міг відбутися збій. На нашу думку, постановка і розв'язування зазначеної задачі відбулися успішно саме завдяки скоординованій дії всіх інтелектуальних метакогніцій, і, в першу чергу, інтелектуальної ініціації.

Проблема інтелектуальної ініціації у конструюванні особистісного досвіду, тобто постановки і розв'язування відповідних задач, зокрема, людьми похилого віку, докладно розглянута нами раніше. З'ясовано, що конструювання досвіду є одним із аспектів діяльності саморозвитку, і цей процес логічно розглядати в контексті задачного підходу до діяльності та взагалі до життя як сукупності діяльнісних процесів різного змісту і форми [9].

Нами описано стадії, через які проходить інтелектуальний процес від відчуття проблеми (у нашому випадку, проблеми, запропонованої зовні) до її постановки і розв'язування. Усвідомлення за Елен Лангер відіграє у цих процесах безумовно важливу роль. Проблема усвідомлюється в найзагальнішому вигляді, коли суб'єкту ще не зрозуміло, чи є в нього засоби для її розв'язування. І тільки на наступному етапі відбувається самостійна постановка задачі на ґрунті усвідомленої проблеми і розпочинається власне процес розв'язування. Значимість даного етапу важко переоцінити, адже він визначає перехід до активної інтелектуальної діяльності суб'єкта, і саме тому він названий нами інтелектуальна ініціація. Провідними характеристиками інтелектуальної ініціації є суб'єктність і самостійність, тобто відчуття необхідності взятися за складну життєву або професійну проблему, шукаючи ресурси для її вирішення і аналізуючи не тільки результат, але й сам процес досягнення цього результату.

Якщо засоби розв'язування відсутні, починається їх пошук, він іде паралельно з подальшою постановкою. Далі вибудовується задача як система за Г.О.Баллом, коли суб'єкт уже розуміє і може описати не

тільки вихідний стан системи, але й потрібний, бажаний, стратегія розв'язування як тенденція намічена. Для переходу безпосередньо до процесу розв'язування є необхідним ще один крок, який ми називаємо побудовою задачної структури, коли відбувається знакова інтерпретація задачі у певній знаковій системі, стратегія як система засобів майже визначена, тобто відбувся вибір або відбір засобів [1, 9, 11]. І саме ця, зовсім не початкова стадія, відповідає, на нашу думку, повному усвідомленню задачі та процесу її розв'язування, що насправді ширше, ніж просто усвідомлення, ми б сказали, що йдеться про рефлексивну обробку проблемної ситуації.

У нашому випадку працює такий рефлексивний процес як змінювання рефлексивної позиції, рефлексивний вихід. Фахівці розглядають його як динамічний компонент рефлексії, її розвивальну складову. Так, В.М.Розін вважає, по-перше, що рефлексія передбачає вихід з мислення, яке вже склалося, з предмету, реальності тощо і можливість нібито з іншої площини уявити (описати, схематизувати) матеріал того, що було у тому місці, звідки вийшла людина, що рефлексує. По-друге, рефлексія – це налаштування на розвиток, зміну, продуктивне мислення тощо, які протистоять налаштуванню на відтворення способів діяльності, які вже склалися [7].

При змінюванні рефлексивної позиції виникає інший, децентрований погляд на власну старість, власний життєвий стан. Як бачимо, до уже вказаних інтелектуальних метакогніцій – інтелектуальної ініціації і рефлексії у формі змінювання рефлексивної позиції – підключається також і децентрація. Зазначимо, що тут ідеться про специфічний децентрований аналіз підґрунтя власного вибору, коли два погляди на один предмет (у даному випадку – власну старість) розглядає одна людина, і, відповідно, обирає пріоритетний. В експерименті Елен Лангер стара людина обирає варіант, запропонований зовні, ситуативно, однак ситуація, як ми вже зазначали вище, не могла вплинути так сильно без створення внутрішнього контексту конструювання досвіду, тобто прийняття і постановки задачі.

Нарешті, адекватні вибори на всіх етапах постановки і розв'язування задачі забезпечувала стратегічність інтелекту.

Наш аналіз експерименту, проведеного Елен Лангер [6], переконливо показує скоординовану дію усіх аналізованих метакогніцій в конструюванні досвіду старою людиною, що й забезпечило, на нашу думку, ефективність указаного процесу.

Відповідно, з'являється можливість відповідати на поставлене вище запитання: чому ж у такому випадку є неефективним життєвий статус «молодий старий», адже він на перший погляд відповідає концепції експерименту Елен Лангер? На нашу думку, у спонтанному, неусвідомленому і невідрефлексованому виборі такого статусу не відбувається конструювання нового особистісного досвіду, немає інтелектуального супроводження вибору, не активовані і не задіяні системно необхідні метакогніції.

Висновки. Конструювання нового досвіду людьми похилого віку може сприяти збереженню фізичного і психічного здоров'я, підтримці їх позитивного життєвого настрою, протистоянню негативному впливу неадаптивної моделі старості. Однак на всіх вікових рівнях конструювання особистісного досвіду виступає як складна інтелектуальна проблема, яка потребує спеціальної когнітивної та метакогнітивної обробки. У похилому віці ситуація суттєво ускладнюється за рахунок зменшення у загальній інтелектуальній системі ваги плинного і збільшення, відповідно, ваги кристалізованого інтелекту. Важливу роль у цьому процесі відіграють інтелектуальні метакогніції – складники в структурі інтелекту, які спрямовані на організацію, регуляцію і координацію інших, базових когнітивних процесів. Провідні інтелектуальні метакогніції – це інтелектуальна ініціація (самостійна постановка задачі), децентрація, рефлексія і стратегічність. Динамічність метакогніцій визначає потенціал розвитку та саморозвитку інтелекту в цілому. Ефективність конструювання досвіду старою людиною залежить від скоординованої дії усіх аналізованих метакогніцій.

Література

1. Балл, Г. А. (2019). Базовые понятия общей теории задач. *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Т. VIII, Психологічна теорія і технологія навчання. 10.* 33–55.
2. Голдберг, Э. (2007). *Парадокс мудрости*. Москва: Поколение.
3. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі: монографія (2015) (М. Л. Смільсон, Ред.). Київ: Педагогічна думка, 2015. Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/10064/>

4. Карпов, А. В, & Скитяева, И. М. (2005). *Психология метакогнитивных процессов личности*. Москва: Изд-во Института психологии РАН.
5. Конникова, М. (2014). *Выдающийся ум. Мыслить как Шерлок Холмс*. Москва: Азбука-Бизнес.
6. Лангер, Э. (2017). *Осознанность*. Москва: ЭКСМО.
7. Розин, В. М. (2007). *Рефлексия, мышление, квазирефлексивные структуры*. Режим доступа: http://gtmarket.ru/library/articles/559_HJPBYhfcgbcfnm.
8. Рудницкая, С. Ю. Структурно-процессуальная модель нарративного конструирования опыта личности (цей збірник)
9. Смульсон, М. Л. (2020). Задачний підхід до конструювання особистісного досвіду. *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т.2. Психологічна герменевтика, 2020. 12. С. 41–57.*
10. Смульсон, М. Л. (2019). Развитие взрослой личности у современному транзитивному світі. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Т. VIII: Психологічна теорія і технологія навчання. 10, 257–267.*
11. Смульсон, М. Л. (2017). Місце задачі в інтелектуальній діяльності. *Педагогіка і психологія: Вісник НАПН України, 2 (95), 40–48.*
12. Смульсон, М. Л. (2016). Развитие интеллекта та суб'єктності дорослих у віртуальному просторі. *Технології розвитку інтелекту, Т. 2, 2 (13). Режим доступа: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/239*
13. Смульсон, М. Л. (2013). Субъектность в старости как фактор саморазвития. *Человек, субъект, личность в современной психологии: матер. междунар. науч. конф., посвященной 80-летию А. В. Брушлинского (А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко, Ред.). Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», Т.1, 344–346.*
14. Смульсон, М. Л. (2009). Интеллект і ментальні моделі світу. *Наукові дослідження когнітивної психології, 12, 38–49.*
15. Смульсон, М. Л. (2006). Специфіка ментальної моделі світу в старості. *Наукові студії з соціальної та політичної психології, 13 (16), 139–155.*
16. Смульсон, М. Л. (2003). *Психологія розвитку інтелекту : монографія*. Київ: Нора-Друк.
17. Смульсон, М. Л., & Коваленко-Кобилянська, І. Г. (2020). Сприйняття й оцінка життєвого шляху в період геронтогенезу В *Матер.*

V Всеукр. наук.-практ. конф. «Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я», (м. Київ, 18 листопада 2020 р.) (О. В. Бацилева, Ред.) (с. 121–124). Київ.

18. Чепелева, Н. В. Структурно-смысловая модель нарративного конструирования опыта в контексте развития личности (цей збірник).

19. Horn, J. L. (1989). The theory of fluid and crystallized intelligence in relations to concepts of cognitive psychology and aging in adulthood. In *Aging and cognitive processes* (F.I.M. Craik & S. Trehuh, Eds.). New York: Plenum.

20. Mitchell, G. (n.d.). Adult intellectual development. Retrieved from www.trans4mind.com

21. Smulson, M. (2019). The significance of problem-solving in the professional activity. In *Psychological basis of professional problem-solving: collective monograph*. Lviv–Torun: Liga-Pres. 1–21. doi.org/10.36059/978-966-397-152-0/1-21

References

1. Ball, G. A. (2019). Bazovyvye ponyatiya obshchey teorii zadach [Basic concepts of general problem theory]. *Aktualni problemy psykholohii: Zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy, T. VIII: Psyskholohichna teoriia i tekhnolohiia navchannia – Actual problems of psychology: Coll. Sciences. Proceedings of the GS Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Vol. VIII: Psychological Theory and Technology of Learning*, 10, 33–55. [in Russian].

2. Goldberg, E. (2007). Paradoks mudrosti [The paradox of wisdom]. Moscow: Generation. [in Russian].

3. Intelektualnyy rozvytok doroslykh u virtualnomu osvithnomu prostori [Intellectual development of adults in the virtual educational space] (2015) / M. L. Smulson (Ed.). Kyiv: Pedahohichna dumka. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/10064/> [in Ukrainian].

4. Karpov, A.V., & Skityaeva, I.M. (2005). Psikhologiya metakognitivnykh protsessov lichnosti [Psychology of personality metacognitive processes]. Moscow: Publishing house of the Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences. [in Russian].

5. Konnikova, M. (2014). Vydayushchiysya um. Myslit' kak Sherlok Kholms [Outstanding mind. To think like Sherlock Holmes]. Moscow: Azbuka-Business. [in Russian].

6. Langer, E. (2007). Osoznannost' [Mindfulness]. Moscow: EKSMO. 240. [in Russian].

7. Rozin, V. M. (2007). Refleksiya, myshleniye, kvazirefleksivnyye struktury. [Reflection, thinking, quasi-reflective structures]. Retrieved from <http://gtmarket.ru/library/articles/559> [in Russian].

8. Rudnytska, S. Y. Structural-procedural model of narrative construction of personality's experience(This issue).

9. Smulson, M. L (2020). Zadachnyy pidkhid do konstruyuvannya osobystisnoho dosvidu [The problem approach to a personality experience constructing]. *Aktualni problemy psykholohiyi : zb. nauk. pr. In-tu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. Psykholohichna hermenevtyka – Actual problems of psychology: coll. Science. G.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Volume II, 12, 41–57.* [in Ukrainian].

10. Smulson, M. L. (2019). Rozvytok dorosloi liudyny u suchasnomu tranzytyvnomu sviti [Adult development in the contemporary transitive world]. *Aktualni problemy psykholohii: Zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy T. VI11, Psykholohichna teoriia i tekhnolohiia navchannia–Aktual. problems of psychology: a collection of scientific works of the H.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Vol.VIII: Psychological theory and technology of teaching, 10, 257–267* [in Ukrainian].

11. Smulson, M. L (2017). Mistse zadachi v intelektualniy diyalnosti [Place of the problem in the intellectual activity]. *Pedahohika i psykholohiya: Visnyk NAPN Ukrayiny – Pedagogy and psychology: Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2 (95), 40–48.* [in Ukrainian].

12. Smulson, M.L. (2016). Rozvytok intelektu ta subyektivnosti doroslykh u virtualnomu prostori [Development of adults intellect and subjectivness in the virtual space]. *Tekhnolohiyi rozvytku intelektu – Technologies of intellect development. Vol. 2, 2 (13).* Retrieved from http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/239 [in Ukrainian].

13. Smulson, M.L. (2013). Subyektivnost' v starosti kak faktor samorazvitiya [Subjectivness at the old age as a factor of self-development]. In *Chelovek, sub'yekt, lichnost' v sovremennoy psikhologii : mater. mezhdunar. nauch. konf., posvyashchennoy 80-letiyu A. V. Brushlinskogo – Man, subject, personality in modern psychology: coll. inter. scientific. Conf., dedicated to the 80th anniversary of A. V. Brushlinsky / A. L.Zhuravlev,*

Ye.A.Sergiyenko (Eds.) (Vol. 1, pp. 344–346). Moscow: Publishing house "Institute of Psychology RAS".

14. Smulson, M. L. (2009). Intellect i mentalni modeli svitu [Intellect and mental models of the world.]. *Naukovi doslidzhennya kohnityvnoyi psykholohiyi – Researches at cognitive psychology, 12.* 38–49. [in Ukrainian].

15. Smulson, M. L. (2006). Spetsyfika mentalnoyi modeli svitu v starosti [The specifics of the world mental model at the old age]. *Naukovi studiyi z sotsialnoyi ta politychnoyi psykholohiyi – Scientific studies of social and political psychology, 13* , 139–155. [in Ukrainian].

16. Smulson, M. L. (2003). Psykhologhiia rozvytku intelektu: monohrafiia [Psychology of Intellect Development : Monograph], Kyiv: Nora-Druk. [in Ukrainian].

17. Smulson, M. L., & Kovalenko-Kobylyanska, I. H. (2020). Sprynyattya y otsinka zhyttyevoho shlyakhu v period herontohenezu [Perception and assessment of the life way in the period of gerontogenesis]. In *Mat. V Vseukr. nauk.-prakt. konf. «Osobystisni ta sytuatyvni determinanty zdorovya» – Coll. V All-Ukrainian scientific-practical conf. "Personal and situational determinants of health"*, (Kyiv, 18 nov.2020 r.). O.V. Batsileva (Ed.) (pp. 121–124), Kyiv. [in Ukrainian].

18. Chepeleva, N. V. Structural and semantic model of experience narrative constructing in the context of personality development (This issue).

19. Horn, J. L. (1989). The theory of fluid and crystallized intelligence in relations to concepts of cognitive psychology and aging in adulthood. In *Aging and cognitive processes*. F.I.M. Craik, & S. Trehuh (Eds). New York: Plenum.

20. Mitchell, G. (n.d.). Adult intellectual development. Retrieved from www.trans4mind.com

21. Smulson, M. (2019). The significance of problem-solving in the professional activity. In *Psychological basis of professional problem-solving : collective monograph*. Lviv–Torun: Liga-Pres. 1–21. doi.org/10.36059/978-966-397-152-0/1-21

Актуальні проблеми психології Т.2. Вип. 13. 2021.

Actual problems of psychology: coll. science. G.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Volume II, Issue 13,2021.

ISSN 2072-4772